

Jak se rodila, kam směřovala a proč byla potlačena tzv. Šikova reforma

(Vzpomínky novináře a ekonoma)

*Zdislav Šulc**

Téma, uvedené v titulku, nepatří k příliš vyhledávaným předmětům vědeckého zkoumání soudobých dějin Československa. Spíše než ekonomové a historici se k této otázce vyjadřují politici nepřímo tím, že pronášejí určité soudy – buď kladné nebo záporné – k tzv. třetí cestě. Přispívá k tomu nepochybně skutečnost, že sám Ota Šik dal stejný název jedné ze svých knih, napsaných a vydaných v emigraci vynucené porážkou Pražského jara. Tyto soudy jsou proto více či méně poznamenány různými ideologickými předsudky. Jejich zdrojem je též nedostatečná informovanost o realitě prostředí, ve kterém vznikala, formoval se a byl násilně potlačen fenomén, ve své době zpravidla zkratkovitě nazývaný Šikova reforma. Myslím, že kdokoli se bude v budoucnu tímto fenoménem šedesátých let zabývat, měl by respektovat slova jednoho z největších našich historiků Josefa Pekaře: „Nesmíme však zapomenouti, že historik nemá v každém případě práva stavěti své pravidlem dokonalejší poznání, jehož nabyl o motivech, snahách a silách v boji zúčastněných stran, vyčítavě před oči těm, kteří stáli v horku zápasu a nemohli souditi tak jistě a prohlédati budoucnost.“ (Bílá Hora, Praha, Vesmír 1921)

Právě s respektem k takovému pojetí historikovy role chtěl bych přispět k věrohodnému výkladu a pochopení událostí, které dnešní historik zpravidla neprožil a nevyhnutelně je odkázán hlavně na archivní dokumenty s jejich omezenou vypovídací schopností. Nebyl jsem členem „Šikova týmu“. Jako ekonomický novinář jsem však jeho členy osobně znal a vydatně s nimi komunikoval, stejně jako s jejich oponenty a odpůrci, ať na poli vědeckém, či mocensko-politickém.

Vedle znalosti dobových dokumentů (v tomto směru odkazuji hlavně na své práce *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu / České republice / 1945–1995*, Doplněk, Brno 1998 a *Dokumenty k hospodářské politice v Československu z let 1963–1969*, Praha, VŠE, Studie z hospodářských dějin 6/1998) tak má můj příspěvek prvky „oral history“.

Hned v úvodu musím upozornit na dvě důležité skutečnosti, jež většinou ti, kteří se tímto tématem zabývají, zpravidla neberou v úvahu:

1. Sám pojem „Šikova reforma“ nelze interpretovat tak, že Šik byl jediným jejím autorem. Bylo to dílo širokého kolektivu, v první fázi zejména z řad pracovníků Ekonomického ústavu ČSAV, jehož byl Šik ředitelem. Postupně, jak první návrhy procházely Státní komisí pro organizaci a řízení či jinými institucemi, i pracovníků mimo tento ústav.
2. „Šikovu reformu“ nelze vnímat jako jednorázový akt, jako uzavřený projekt s předem definovaným cílovým řešením. Takto se často chybně interpretuje dokument „Hlavní směry zdokonalování plánovitého řízení národního hospodářství“ schválený ÚV KSČ v lednu 1965. Jeho první verze vznikala ve Státní komisi pro řízení a organizaci, jejímž předsedou byl O. Šik. Zveřejněný text však prošel řadou úprav vyvolaných schvalovacím řízením

* Doc. RSDr. Zdislav Šulc, CSc. – externí spolupracovník; Katedra hospodářských dějin Národohospodářské fakulty VŠE v Praze.

v institucích vedení KSČ. Startovní podoba dokumentu tak byla limitována především danými mocensko-politickými poměry jak u nás, tak i v SSSR. Uplatňovaly se zde však stále ještě i určitá gnozeologická omezení autorů prvního reformního projektu. V prvním případě působil vliv nahrazení relativně proreformně orientovaného N. Chruščova tvrdě konservativním L. Brežněvem. V druhém případě působilo ve světové teorii již překonané Langeho-Lernerovské pojetí tržního mechanismu, které však bylo postupně v teoretickém myšlení reformátorů vytlačováno směrem ke keynesovské koncepci, jak ji formulují skupinové teoretické projekty z let 1968–69, o kterých bude ještě řeč.

Pro rok 1964, kdy se začala rodit první varianta „Šikovy reformy“, jež měla skončit s neúspěšným sovětským modelem mechanismu fungování ekonomiky, působícím v Československu od roku 1953, nejzávažnějším jevem byla změna společenské atmosféry. Ve vedení strany sice nadále působila novotnovská aparátnická garnitura. Po příchodu Nikity Chruščova však v SSSR nastalo – řečeno slovy spisovatele Ilji Ehrenburga – období tání. V oblasti literatury a umění to nejvýrazněji charakterizovalo uveřejnění – s Chruščovovým souhlasem – Solženicynovy novely *Jeden den Ivana Denisoviče*, popisující život v lágru sovětského Gulagu.

Nezůstalo však jen u toho. Svě mlčení přerušili i ekonomové. V moskevské Pravdě vyšel v září 1959 článek doktora věd a profesora charkovské univerzity Jevgenije Libermana, který v té době vyvolal veliký rozruch. Namísto dosavadních plánových ukazatelů rozepisovaných z centra navrhoval pro hodnocení podniků jediné kritérium – zisk. V SSSR nastalo dříve neznámé období veřejných ekonomických diskusí.

Když jsem později, v roce 1966, mohl podle vlastní volby cestovat po Sovětském svazu, volil jsem trasu právě tak, abych při ní mohl sledovat takto započatý vývoj sovětského ekonomického myšlení. Uveřejnil jsem o tom pak na tři pokračování „Několik poznámek o ruchu v sovětské ekonomické teorii“. Seznamovaly s hlavními protagonisty myšlení, směřujícího k překonání administrativně direktivních metod „řízení“ ekonomiky, dosud dominujících v sovětském ekonomickém mechanismu. Zprvu opatrně, ale postupně stále odvážněji cílily k obnovení role trhu a k ekonomickým nástrojům jeho centrální regulace.

Sovětský příklad, to byl pro naši novotnovskou garnituru neúčinnější a těžko napadnutelný argument. Ta zatím v každém jen trochu nestandardním názoru spatřovala útok na své pozice. Proto je spěchala označit nálepkou ne- či protimarxistický, ne-li dokonce prokapitalistický.

Myšlenkově nejzávažnějším proreformním sovětským ekonomem byl Genadij Lisičkin. Jako první porušil dosavadní tabu a otevřeně vyslovil myšlenku, že socialistický ekonomický mechanismus se neobejde bez trhu. Odvolal se při tom na autoritu tehdy nejposvátnější, na Lenina a jeho NEP – novou ekonomickou politiku. Tu tehdejší VKS(b) z jeho iniciativy a pod jeho vedením začala uskutečňovat ve dvacátých letech a ukončila tak etapu utopických pokusů o přímé „zavedení“ komunismu v podobě netržní, bezpeněžní ekonomiky. Podrobným popisem ekonomického mechanismu NEPu prokázal, že tehdy se tržní principy neuplatňovaly jen ve vztazích mezi socialistickým a nesocialistickým sektorem, ale i uvnitř samotného socialistického sektoru. Na tržních vztazích byl založen i vztah státu vůči ekonomice jako celku – ten musel vše, co potřeboval, nakupovat od podniků za ceny platné na trhu; současně však neodpovídal za jejich dluhy; podniky nemohly počítat s nenávratným financováním, na jeho místo nastoupil úvěr atd.

Takto ostře a otevřeně postavená otázka role trhu v socialistické ekonomice se datuje od 26. února 1966, kdy *Izvestije* otiskly první Lisičkinův článek nazvaný *Život opravuje*. Ten se zprvu setkal s dosti tvrdým odporem např. pěti profesorů a docentů Moskevské vysoké školy financí. Lisičkin se však nevzdal. Vydal knížku „Plán a trh“. Její náklad

20 tisíc výtisků byl okamžitě rozebrán a naznačil nadějný směr, jímž se začíná ubírat nedogmatické ekonomické myšlení v SSSR. Jeho předchůdci z let 1962 a 1964, profesor Liberman a akademik Trapeznikov, si ještě tak daleko jít netroufli a pojem trhu byl pro ně respektovaným tabu. Mluvili o zákonu hodnoty, hodnotových vztazích atp.

Nejinak tomu bylo u nás. Do poloviny šedesátých let pojem trh působil na představitele novotnovské garnitury jako červený šátek na býka. Současně ovšem v ekonomice narůstaly problémy. Třebaže plánování bylo stále podrobnější, přibývalo disproporcí. Vnitřní trh byl permanentně nedostatkový (tehdy se ovšem mluvilo spíše o nedostatcích v zásobování). To lekalo vedení strany i státu. Obávaly se, že by se mohly opakovat události, k nimž došlo po měnové reformě v roce 1953. Právě tehdy byl u nás zaveden sovětský model centrálního plánování, který byl hlavní příčinou neuspokojivého fungování ekonomiky. Pokus o reformu tohoto systému v roce 1959 se však nezdařil (podrobněji jsem tuto tzv. Rozsypalovu reformu analyzoval ve své práci „Stručné dějiny ekonomických reforem“, Brno, Doplněk, 1998). Vedení strany i státu byly bezradné. Všichni věděli, že je nezbytné něco udělat, nikdo však nevěděl co. Snad právě proto mírně povolilo uzdu, na které dosud zkrátka drželo tisk, který měl podle jejich dosavadních představ působit jako ideologický nástroj propagující jediné správnou politiku KSČ. Zejména v odborných časopisech (Hospodářské noviny, Politická ekonomie, Plánované hospodářství či Podniková organizace) se začaly objevovat diskusní příspěvky na téma zdokonalování soustavy řízení.

Jádrem této začínající diskuse byly hlavně spory o to, který ukazatel plánu je pro centrální řízení nejvhodnější. Na kritice vad ukazatele tzv. hrubé výroby se většina ekonomů shodovala. Různí autoři navrhovali místo něho ukazatele jiné, ale i proti nim se hned našli oponenti odhalující jejich slabiny.

Jiným směrem se však ubíraly úvahy několika ekonomů v Ekonomickém ústavu ČSAV. Ota Šik, jeho ředitel, spolu s Bohumilem Komendou a Čestmírem Kožušníkem hledali řešení v uplatnění zbožně peněžních vztahů (tak zněl tehdy pro politická místa přijatelný název pro trh) při konstrukci „soustavy plánovitého řízení“. To byl další povolený kryptogram pro charakteristiku mechanismu fungování socialistické ekonomiky. Ota Šik tyto názory vyjádřil v článku, který zaslal Rudému právu. Jeho šéfredaktor Oldřich Švestka však článek zadržel. Ve svých vzpomínkách (Jarní probuzení – iluze a skutečnost, Mladá fronta, 1990) Šik líčí, jak využil své známosti s A. Novotným z koncentračního tábora, kde se zasloužil o jeho přežití, aby si mu při osobním setkání na Švestkovu cenzuru postěžoval. Když prvního tajemníka současně seznamoval s koncepcí ekonomické reformy, kterou v Ekonomickém ústavu zpracovávají, všiml si „skelného pohledu“, s jakým jeho posluchač výklad vnímal. Bylo zřejmé, že naslouchající ničemu z toho nerozumí.

Pro Novotného ovšem v roce 1963 ještě Šik nepředstavoval žádného mocenského konkurenta. Naopak, zjištění, že tu je někdo, kdo snad zná odpověď na otázku co dělat, vzbuzovalo naději na východisko z bezradnosti. A tak nejen zařídil, aby Rudé právo jeho článek otisklo. Současně dal i pokyn Drahomíru Kolderovi, tajemníkovi pro ekonomiku, aby byla při vládě vytvořena komise, která začne připravovat novou ekonomickou reformu. Tak se i stalo. Od této doby byla cesta do Rudého práva otevřena i „šikovcům“. Jeden z nich, Bohumil Komenda, zde 28. 3. 1963 uveřejnil pozoruhodný článek, který vlastně smetl ze stolu diskusi o tom, který z plánových ukazatelů je ten nejlepší pro soustavu řízení a nastolil otázku klíčovou: „Rozhodující ovšem je, aby velkoobchodní ceny, za něž podnik své výrobky prodává, byly stanoveny nezávisle na vůli podniku a nebyly odtrženy od skutečného vztahu nabídky a poptávky.“

I ti nejradikálnější ekonomové, jako byli Šik, Komenda a Kožušník, se ještě neodvážili vyvodit důsledky pro centrální(státní) zasahování do ekonomiky. Domnívali se, že pohyb

cen podle efektivní, skutečně projevené nabídky a poptávky, se bude realizovat prostřednictvím pružné centrální regulace cen. I když si toho tehdy patrně ještě nebyli vědomi, přicházeli s návrhy, které do dějin ekonomického myšlení vešly pod názvem Lange-Lernerovo řešení. V roce 1964 však vyšel překlad knihy Włodzimiera Bruse *Modely socialistického hospodářství*. Jeho prostřednictvím i českoslovenští ekonomové mohli zaznamenat, že už ve 30. letech byl tento projekt centrální regulace cen metodou pokusu a omylu podroben fundované kritické analýze neoliberalů L. von Misesa a F. A. Hayeka. Někteří ji v dalších svých úvahách a návrzích začali brát v úvahu.

Objev „mladého Marxe“, zejména jeho Ekonomicko-filozofických rukopisů z roku 1844, obrátil pozornost k původním humanistickým zdrojům jeho pozdějšího příklonu ke studiu ekonomie (*Teorie o nadhodnotě a Kapitál*). Právě v ekonomii hledal Marx východisko k překonání fenoménu odcizení a cestu k vytvoření podmínek pro takový rozvoj výrobních sil, který umožní plný svobodný rozvoj tvůrčích schopností každého jednotlivce.

Na tuto individualistickou interpretaci mladého Marxe navazovali zejména filozofové a sociologové. Konkrétním výrazem bylo vytvoření tzv. Richtova týmu. Obraz o tomto názorovém proudu podává zejména publikace Radovana Richty *Civilizace na rozcestí* (Svoboda, 1966). Tento směr se neseskával s nějakým větším odporem vládnoucí elity. Někteří její představitelé (např. Jiří Hendrych) jí dokonce vyslovovali podporu. Svým akcentem na technický rozvoj jako zdroj růstu společenského bohatství nedráždily ideology požadavky na hlubší systémové změny

Jinak tomu však bylo s ekonomy. Těm sloužil Marx především jako argument proti Stalinovu pojetí socialistického vlastnictví, pokládající za ně výlučně vlastnictví státní (viz jeho *Ekonomické problémy socialismu v SSSR*). Marxem vyvraceli i Stalinův výklad příčin existence zbožní výroby za socialismu. Ty Stalin spatřoval právě v existenci dvou forem vlastnictví – kolchozního a státního. Cílem byla likvidace prvního a tím vytvoření podmínek pro netržní, bezpeněžní, pouze státním plánem řízenou ekonomiku. To byl stalinský model socialistické ekonomiky. Marxova ekonomická teorie (ve shodě s klasickou smithovskou ekonomií) však za jednoznačný zdroj zbožní výroby považovala dělbu práce. A ta za socialismu nezmizela. Naopak – dále se prohlubovala a rozšiřovala. To ovšem znamenalo, že i za socialismu jsou důvody pro existenci trhu a že tuto skutečnost nemůže nerespektovat stát ve své „soustavě plánovitého řízení“. U Marxe sice nebylo možno najít argumenty, jak má socialistická ekonomická soustava vypadat, neboť se k tomu ve svých dílech nevyjadřoval. Náramně se však k tomu hodil Lenin. Ten sice po Říjnové revoluci netržní, bezpeněžní ekonomiku zavedl, ale brzo rozpoznal neschůdnost této cesty a na počátku 20. let přešel k NEP, nové ekonomické politice. Ta byla na fungování trhu a peněžního systému založena odzola až po vrchol. Toto vše ale byla pro novotnovskou garnituru svrchovaně ožehavá témata. Sami přitom odborné stránce věci vůbec nerozuměli – viz již vzpomenutou epizodu setkání Šika s Novotným.

Rok 1964 byl rokem boje o charakter reformy. Faktograficky jsem jej v hlavních rysech popsal v již zmíněných *Stručných dějinách ekonomických reforem*. Nastartoval v ekonomické obci řadu diskusí a polemik o povaze „nové ekonomické soustavy“, jejíž první podobu schválil ÚV KSČ v lednu 1965. Tím ovšem diskuse neskončily, i když mezitím v SSSR padl Chruščov a jeho nástupce L. Brežněv začal doma „přitahovat šrouby“. Chruščovovy zásahy do ekonomiky nepřijímala většina československých ekonomů s respektem. Považovali je za diletantské, nekoncepční, postrádající promyšlené konzistentní teoretické zdůvodnění. Výhrady přitom vycházely z často protichůdných pozic – více či méně konzervativních či naopak reformních.

Dominantní roli v myšlenkovém působení na podobu „nové soustavy řízení“ začal hrát Ekonomický ústav ČSAV. Jmenování jeho ředitele O. Šika do čela teoretické skupiny týmu, který působil při Státní komisi pro organizaci a řízení, tuto roli ústavu ještě zesílilo.

Ohlásil se mi též dr. Josef Goldmann. Přežil léta vězení a opět se mohl věnovat vědecké práci. Z jednoho z jeho četných článků, nejednou polemicky se vyslovujících pro radikální reformu přežitého ekonomického systému (tentokrát spolupodepsaný jeho přítelem Adolfem Sukem), ocituji jedinou větu. Ta totiž přesně vystihovala i moji „strategii“, kterou jsem tehdy jako novinář uplatňoval: „Časy, kdy jsme všichni byli jednoho názoru, jsou však definitivně za námi. Jedině v ostrém konfliktu různých hledisek lze se dopátrat objektivní pravdy; jedině diskusí, třeba i ostrou, získáme záruku, že správnost té či oné strategie bude ověřena co nejširší kritikou všech, kteří k danému problému mají co říci“. (Rudé právo 18. 11. 1966)

Mezi ekonomy tehdy skutečně nepanovala shoda názorů na to, jak řešit velmi neuspokojivou situaci v ekonomice. Fakt, že hlavním „dodavatelem“ studií pro formování nové ekonomické soustavy se stal Ekonomický ústav ČSAV, vyvolávalo jistou averzi ekonomů z jiných pracovišť. Dal jsem si za úkol těmto antagonismům čelit a získávat ekonomy i z jiných pracovišť, aby se na stránkách Rudého práva vyslovovali třebaš i polemicky k problematice nové soustavy řízení, jak tehdy zněl oficiální název připravovaných změn. Dařilo se to zejména s Výzkumným ústavem ekonomiky průmyslu a stavebnictví, který byl odděleným pracovištěm Vysoké školy ekonomické a zabýval se zejména problematikou podnikového managementu. Vedl jej tehdy prof. ing. Věněk Šilhan a značnou aktivitu týkající se problematiky strukturálních změn v průmyslu vyvíjel ing. Jiří Sláma. S rektorem školy prof. Vladimírem Kadlecem jsem komunikoval zejména na půdě různých komisí, které posuzovaly podkladové materiály pro výsledný dokument návrhu reformy, jak byl potom projednán a přijat na lednovém plénu ÚV KSČ v roce 1965. V diskusích, které jsme při tom spolu vedli a v lecčems se i neshodovali, se mi nej nepodařilo získat k tomu, aby své námítky vtělil do článku pro Rudé právo. „Jeho“ ekonomové z VŠE se vyjadřovali spíše k dílčím než koncepčním problémům hlavně v odborných časopisech. Své stanovisko k reformě nazvané „Některé náměty k současné hospodářské situaci ČSSR“, podepsané 52 pracovníky VŠE, předložili až v březnu 1968 a zveřejněny byly – zásluhou prof. V. Průchy – jako historický dokument teprve v roce 1998 (Acta Oeconomica Pragensia, roč. 6, č. 3).

Nezanedbatelný byl myšlenkový proud reprezentovaný zejména ekonomy z Výzkumného ústavu národohospodářského plánování. V jeho čele stál Zdeněk Vergner. Znal jsem se s ním i s jeho náměstkem Miroslavem Součkem ještě z konce padesátých let, kdy jsem s nimi spolupracoval. Tehdy právě tento ústav představoval teoretickou základnu první, tzv. Rozsypalovy ekonomické reformy. Nepatřili již k ortodoxním marxistům, které u nás reprezentoval zejména Felix Oliva, přednášející na VŠE, i když někteří z nich prošli sovětskými školami. Bylo to však již v postalinském období, kdy i v SSSR se začaly objevovat diskuse o využívání zbožně peněžních vztahů. Tak zněl tehdy přípustný pojem, jehož prostřednictvím docházelo k prvnímu narušení hegemonie centrálně plánované ekonomiky založené de facto na koncepci netržní, bezpeněžní soustavy. Ta se v realitě setkávala se stále většími a zřetelnějšími problémy (makroekonomická nerovnováha projevující se nedostatkovostí na jedné a tzv. nadnormativními zásobami na druhé straně, a to jak ve výrobě spotřebních tak i průmyslových statků či v investiční výstavbě, cyklické výkyvy, při nichž bylo období růstu vyvolané investiční vlnou, založenou jednou pětiletkou, vystřídáno poklesem s následnou investiční restrikcí atd.).

Hlavními protagonisty diskuzí v roce 1964 byli na straně plánovačů již zmíněný Zdeněk Vergner a první náměstek předsedy Státní plánovací komise (SPK) Kurt Rozsypal.

Obhájcem uplatnění zbožně peněžních vztahů v nové soustavě řízení byl Ota Šik. Znovu se spor mezi plánovači a „teoretickou frontou“ rozhořel na počátku roku 1966, tedy již po prvních krocích reformy schválené plénem ÚV KSČ v lednu 1965. V té chvíli však SPK stále ještě neměla hotovou 4. pětiletku, ačkoli její čas už dávno započal. S jejím pracovníkem K. Soškou, dožadujícím se zvýšené „míry akumulace“ (tj. centrálně rozdělovaných investic) se utkali pracovníci Ekonomického ústavu J. Goldman, L. Jüngling a K. Janáček. J. Goldman použil svůj oblíbený bonmot, že „velké skoky patří do tělocvičny, ale ne do ekonomiky“ (Hospodářské noviny č. 17/1966). Autoři odmítli snahu o nastartování nové investiční vlny, která by měla uskutečnit velkou strukturální přestavbu československé ekonomiky. Finální podoba pětiletky schválené až v říjnu 1966 to přece jen respektovala: podíl akumulace byl v ní vymezen na nižší úrovni než tomu bylo v letech 1960–62.

Já jsem vstoupil do teoretických sporů poprvé v roce 1962 na stránkách Literárních novin. Tématem byl spor o vztah politiky a ekonomiky, který jsem vedl s Radoslavem Seluckým. Viděno z dnešního hlediska, vypadá to až komicky. Po letech, kdy jsme již oba vlastními slovy vyjadřovali v podstatě shodné reformní názory, jsme se na to dívali s úsměvem. Ale taková to tehdy byla doba.

Hlavní municí na obou stranách byly citáty a jejich výklad. Schovávat se za nezpochybnitelné autority byl tenkrát nejjistější způsob, jak se obrnit proti možnému obvinění z nějakého „anti“ (např. antisocialistický, nemarxistický atp.).

Bylo již dávno zřejmé, že sovětský model „řízení“ ekonomiky zavedený u nás v roce 1953 se neosvědčil. Neúspěchem skončil i první pokus o jeho reformu. Přitom tuto reformu dělali odborníci podle pokynů stranického vedení. Na SPK byla odborníků spousta. Byli to však převážně technokraté. Pokud tam byli ekonomové, centrální plánování bylo pro ně božím přikázáním. Pomyšlení na uplatnění zbožně peněžních vztahů či dokonce trhu zavánělo smrtelným hříchem. Ne nadarmo jsem dával výrok o prvenství politiky nad ekonomikou do souvislosti s NEP v Sovětském svazu a s maďarskými událostmi v roce 1956. Problémem československé ekonomiky nebyl deficit odborníků, jak psal R. Selucký, ale systém, mechanismus fungování ekonomiky. Chtělo to zkrátka změnu politiky stranického vedení.

O tom však bylo možno mluvit jen v náznacích. Diskutovat se o tom, stále ještě opatrně, začalo až o dva roky později a s úplnou otevřeností až v roce 1968. Jenom náhoda a Novotného nevědomost přispěly k tomu, že v roce 1963 reformu založenou na uplatnění zbožně peněžních vztahů dostal do ruky Šikův tým. V roce 1962 bylo ještě vedení KSČ zoufale bezradné. Po krachu třetí pětiletky nebyla Státní plánovací komise s to dát dohromady nový pětiletý plán a ekonomiku „řídila“ pouze jednoročními plány reagujícími na různé ekonomické „průšvihy“. Za této situace bylo pro Novotného vysvobozením, když se zdálo, že se našel někdo, kdo může nabídnout nějaké východisko (viz epizodu líčící přijetí Šika u Novotného).

Podruhé jsem do oblasti ekonomické teorie veřejně vstoupil v roce 1965, dá se říci na mezinárodním fóru v časopisu *Za trvalý mír, za lidovou demokracii*. Byl to vlastně orgán Informačního byra komunistických stran a vycházel v řadě jazykových mutací. Požádali mě, abych do časopisu napsal článek o československé ekonomické reformě a jejích teoretických východiscích. Za neschůdný jsem označil model netržní, bezpeněžní, centrálně plánované ekonomiky, jejíž novodobou teoretickou podobu představovaly zejména Stalinovy Ekonomické problémy socialismu v SSSR.

Nejzajímavější – z dnešního hlediska – nebyl však sám obsah článku, který byl pochopitelně dobově omezen. Mnohem pozoruhodnější a pro dobu charakteristický byl proces, kterým prošel, než nakonec přece jen vyšel. Oponenty byli dva sovětsí redaktori

časopisu. Jeden z nich položil na stůl vysoký sloupec Leninových Spisů, který přinesl v podpaží. Podle připravených záložek je pak otevírali a předčítali pasáže, ve kterých Lenin mluvil o státním řízení ekonomiky a kritizoval působení trhu. Žádali vyškrtnutí kritických pasáží týkajících se Stalinových Ekonomických problémů socialismu v SSSR. Tomu jsem se až tak moc nedivil. Učebnice politické ekonomie socialismu byly právě na tomto Stalinově díle založeny. Nejen v SSSR, ale i u nás. Když se právě v Československu v roce 1965 objevila první „revizionistická“ učebnice (Karel Kouba a kol.: Politická ekonomie socialismu, Praha, NPL, 1965), napsal jsem o ní dost obsáhlou recenzi, i když s některými výhradami a připomínkami.

Konečné rozhodnutí o osudu mého článku se přeneslo na redakční radu. V ní byli i představitelé jiných komunistických stran. Hlavně díky podpoře italských a francouzských členů nakonec článek v 6. čísle časopisu vyšel. Když jsem se pak v roce 1966 sešel v Moskvě s Gennadijem Lisičkinem, s překvapením jsem naslouchal jeho díkům za tento článek, který jemu i jiným zastáncům uplatnění trhu v socialistickém ekonomickém mechanismu údajně velmi pomohl.

Můj zájem o ekonomickou teorii byl tehdy tak silný, že jsem se rozhodl připravit se na to, abych mohl přesedlat z novinářiny na ekonomický výzkum. Zahájil jsem aspirantské studium a přípravu obhajoby kandidátské disertace na téma Hospodářství a demokracie. Záběr jsem rozšířil na sociologickou tematiku. Hledal jsem klíč k pochopení toho, jak fungují instituce a vztahy mezi formální a neformální organizací ve společenských organismech. To mě přivedlo ke kybernetice, kde zejména kniha Norberta Wienera Kybernetika a společnost pro mě znamenala velký objev. Do mého studijního záběru se dostala i sociální psychologie, zejména pak teorie „human relations“ G. A. Maya, původem Australana, ale aktivně působícího hlavně v USA.

Pravidelně jsem četl Neue Züricher Zeitung, které měly vynikající ekonomickou přílohu. Ta se neomezovala jen na sledování burzovních indexů. Soustavně informovala o vývoji ekonomického myšlení (makro i mikro) ve světě. Zvláště výrazně se v ní projevovala freiburská škola ordoliberalů. Objevil jsem však další nový, nečekaný zdroj. Dosud stále ještě fungovala cenzura. Mimo jiné zachycovala i „nežádoucí“ literaturu přicházející ze zahraničí. Do redakce občas přicházel balík zabavených knih a kdo měl zájem, mohl si z nich vypůjčit. Z takto získaných a nikdy nevrácených knih mě zvláště posloužily Hospodářské dějiny USA. Studoval jsem zejména vývoj peněžního systému vrcholící vznikem a fungováním Federálního rezervního systému. Četl jsem Schumpetera, Keynesa, Burnhema, Berleho a Meanse... Nebudu pokračovat. Stačí nahlédnout do bibliografie mé stěžejní teoretické práce Stát a ekonomika z roku 1985 (samizdat). V roce 2004 tiskem v nakladatelství Karolinum.

Vyplývalo z postavení novináře, že se často ocitl na jevišti či v jeho zákulisí, kde se odehrávaly události či vystupovaly postavy, které více či méně ovlivnily chod dějin. Začnu zážitky z XIII. sjezdu KSČ. Ocitl jsem se v jeho zákulisí jako pracovník tiskové komise. Ta měla za úkol redigovat a tisku předávat vše, co bylo určeno ke zveřejnění. Nejvíce práce bylo se stylistickou úpravou diskusních příspěvků, jejichž jazyk byl často více než kostrbatý.

Sjezd (31. 5.–4. 6. 1966) se konal ve zvláštní atmosféře. Již půl roku se uskutečňovala ekonomická reforma v podobě, jak ji schválilo plénum ÚV KSČ v lednu 1965. „Teoretickou frontu“ personálně navenek reprezentoval Ota Šik. Stál v čele teoretické skupiny Státní komise pro organizaci a řízení, kde se dokumenty o nové soustavě řízení připravovaly. Právě tato „fronta“ byla silně nespokojená s omezeními, která do konečné podoby dokumentu z ledna 1965 byly protlačeny především centrálními plánovači. Ti argumentovali tzv. věcnými problémy ekonomiky, projevujícími se hlavně četnými disproporcemi. Teoretičtí ekonomové se dožadovali zejména urychlení cenové přestavby.

Toho se však politické vedení obávalo. Podvědomě tu zřejmě stále ještě působil otřes vyvolaný měnovou reformou v roce 1953. Přímá varování však k jejich uším doléhala právě ze strany centrálních plánovačů.

Nezanedbatelný byl i tlak zvenčí. Chruščovovy diletantské zásahy do ekonomického mechanismu, které přispěly k jeho svržení v roce 1964, značně oslabily proreformní nálady za jeho nástupce Leonida Brežněva. A. Novotnému a jeho garnituře připomněl Chruščovův pád rizika, která realizaci reformy podstupuje. Navíc si své renomé u Chruščovova následníka pokazil tím, že nahlas vyslovil své překvapení nad touto změnou.

Šik, kterého v roce 1963 přípravou ekonomické reformy pověřil, se stal pro Novotného nebezpečným konkurentem, ne-li přímo nepřítelem. A tak, třebaže mezi prvními přihláškami do diskuse po přednesení jeho referátu byla právě Šikova, ten slovo stále nedostával. V hloučcích, které se o přestávkách vytvářely mimo hlavní sál Průmyslového paláce, se více než o referátu A. Novotného hovořilo o tom, zda Šik slovo dostane nebo ne. Že se přihlásil, nezůstalo pochopitelně tajemstvím. Den za dnem plynul a Šik vyvolán nebyl. Přišel poslední den a diskuse se chýlila ke konci. Jako poslední dostal slovo Ota Šik. Když domluvil, celý sál povstal a tleskal a tleskal a tleskal...

Demonstrativní Šikovo vítězství nejen prokázalo reformní smýšlení naprosté většiny delegátů sjezdu. Nepochybně přispělo i k tomu, že „Zásady urychlené realizace nové soustavy“, vypracované Státní komisí pro řízení a organizaci a projednané ekonomickou komisí ÚV poslední březnový den 1966, se i přes námitky SPK začaly od 1. ledna 1967 uskutečňovat (podrobněji jsem to popsal ve svém komentáři k tomuto dokumentu ve sborníku „Dokumenty k hospodářské politice v Československu z let 1963–1969“ č. 6, VŠE, Praha, 1998). Když však uskutečněná přestavba velkoobchodních cen odhalila obrovskou míru jejich deformace, centrální plánovači se polekali. Místo toho, aby přikročili k dalšímu přepokládanému kroku reformy – k propojení velkoobchodních cen s maloobchodními a tak umožnili přímé působení nabídky a poptávky na výrobní rozhodování podniků, začali s přerozdělováním podnikových důchodů.

A tak dveřmi vyhazovaná stará „soustava řízení“ se okny začala vracet. „Teoretické frontě“ se to samozřejmě nelíbilo. Kritizovala to v odborném tisku i na zasedání své profesní organizace České společnosti ekonomické. Moc však měla v rukou Státní plánovací komise. Právě na této půdě se prakticky realizovala ekonomická reforma. V jejím čele tehdy stál Oldřich Černík. Znal jsem se s ním osobně ještě z Ostravy. Do Prahy přišel nejprve na post ministra báňského průmyslu (externě přitom vystudoval Vysokou školu báňskou). Přechodem na SPK se ocitl v instituci, která byla od roku 1953 budována jako výrobce státních pětiletých a ročních makroekonomických plánů (později se uplatňovala snaha o prodloužení tohoto horizontu na 10–15 let). To především určilo její organizační podobu. Ta byla dána tzv. oborovým principem odvozeným z výrobní struktury ekonomiky. Odpovídající pak bylo i více než tisícíhlavé personální obsazení: převažovali zde technokraté, lidé s technickým vzděláním. Pokud zde působili ekonomové, už z vysokých škol bylo jejich makroekonomické uvažování předurčeno metodikou bilancování makroekonomických agregátů. Základním jejich úkolem bylo co nejlépe „vybilancovat“ pětiletku. Její cíle pro dané období byly předurčeny politickým zadáním. Výsledek se pak musel „rozepsat“ prostřednictvím rezortních ministerstev a výrobně hospodářských jednotek (VHJ) do podniků. Názornou představu si lze o tom učinit z objemné učebnice pro Vysokou školu ekonomickou. Ta sice tiskem vyšla až v roce 1978, ale výuka podle ní probíhala již léta. Jejím hlavním autorem byl místopředseda Státní plánovací komise z padesátých let Kurt Rozsypal, od roku 1964 profesor VŠE.

Také Oldřich Černík odpovídal tomuto typu technokratů. Jejich argumentům rozuměl lépe než paradigmatu tržních ekonomů. Ti ekonomický mechanismus společnosti vnímali

jako interakci ekonomických subjektů – spotřebitelů, výrobců i státu. Jejich chování vyplývalo z „pravidel hry“ platných ve společnosti v dané chvíli. Proto vždy základním argumentem plánovačů proti uplatnění tržních vztahů nyní byly tzv. věčné problémy ekonomiky (disproporce, úzké profily, nerovnováha na tom či onom „trhu“). S uplatněním tržních principů se proto mělo počkat až do doby, kdy se centrálním plánem podaří dosáhnout rovnováhy, odstranit disproporce a úzké profily.

Zvlášť výrazně se to projevilo v roce 1967: první krok „urychlení“ reformy – přestavba velkoobchodních cen – odhalila obrovské disproporce v důchodové situaci podniků. Státní plánovací komise pod Černíkovým vedením nenašla odvahu urychleně učinit druhý předpokládaný krok – propojit oddělené hladiny velkoobchodních a maloobchodních cen, aby se „disproporce“ vyrovnávaly pod tlakem efektivní nabídky a poptávky. Místo toho se vrátila k přerozdělování podnikových důchodů – „bohatým“ brala a „chudým“ dávala. V roce 1968 více než polovina odvodů z hrubého důchodu byla použita na dotace. Marně teoretičtí ekonomové (např. prof. P. Hrubý z VŠE, K. Kouba z EÚ ČSAV) na různých shromážděních Československé společnosti ekonomické varovali, že se takto „do našeho života spolu se zklamáním a společenskými důsledky znovu vrací direktivní rozhodování“. Centrální plánovači (např. náměstek ministra-předsedy SPK M. Kohoutek, náměstek ministra financí L. Lér), kteří měli – pokud šlo o řízení ekonomiky – všechnu moc ve svých rukou, znali jen jedinou odpověď: složitost tzv. věčných problémů spojených s vysokou mírou nerovnováhy. „Situace je příliš vážná na to, abychom se nechali unést třeba jen čísly, nebo jen určitými globálními teoretickými poznatky,“ zakrýval svůj strach z dalších reformních kroků Leopold Lér na valném shromáždění ČSE v roce 1967 (Knížnice ČSE, sv. I, str. 121).

Teprve odchod A. Novotného z politické scény po lednovém plénu ÚV KSČ, schválení Akčního programu v dubnu a jmenování Oty Šika místopředsedou vlády pro ekonomickou reformu v květnu obnovily naději, že reforma bude pokračovat.

Změněná politická situace naléhavě vyžadovala zformování konkrétního pozitivního programu dalšího rozvíjení reformy. Prvním pokusem, předloženým k veřejné diskuzi, byl rozsáhlý text čtyř autorů (tři z EÚ ČSAV a jeden z národohospodářského sekretariátu předsednictva vlády) uveřejněný krátce po Akčním programu v Hospodářských novinách č. 14/1968 (Horálek, Kožušník, Sokol, Turek). Tento rozsáhlý „Nástin“ (téměř 7 stran týdeníku) kombinoval teoretické úvahy s praktickými doporučeními jak na systémové, tak i regulativní změny v mechanismu fungování ekonomiky. Signalizoval – viděno z dnešního stavu poznání – jak značný pokrok, tak ještě i některé gnozeologické limity.

Autoři (někteří již znali paradigmatu keynesovské ekonomie a často používající i její jazyk), byli ve svém uvažování omezeni dvojím směrem. Především, keynesovská teorie a její prakticko politická doporučení vycházejí z předpokladu existence již dlouhodobě fungujícího tržního mechanismu s původně nulovou či minimální intervencí státu. To však nebyl případ tehdejší čs. ekonomiky. Prosté kopírování tohoto vzoru bylo nerealistické. Druhým limitem byla stále ještě přežívající „vnitřní cenzura“. Vedly k ní především vnější faktory – i proreformně orientovaní politici považovali „plánovitost“ za neoddelitelnou součást socialismu, který nesměl být v žádném dokumentu opominut. Bez vlivu však nebyl i předchozí myšlenkový vývoj autorů, kteří svou dráhu teoretických ekonomů začínali v paradigmatu stalinské politické ekonomie. Jeho revize sice vedla k nové definici plánovitosti a plánování, odkazující tento fenomén do analyticko-prognostické sféry. Avšak již pouhé zachování původní terminologie otvíralo prostor k dezinterpretaci v decizní sféře, která konec konců měla vždy poslední slovo při realizaci reformních projektů.

Keynesovský přístup „Nástinu koncepce“ napovídá již sama formulace **základní strategie hospodářské politiky**. Ta – v analogii s klasickým vyjádřením jejích cílů v pojmu magického čtyřúhelníku – hovoří o **magickém šestiúhelníku**: důsledně tržní postavení podniků, optimální hospodářský růst, plná zaměstnanost, cenová a měnová stabilita, rovnováha ve vnějších ekonomických vztazích a volná tvorba cen a mezd. Dva „úhelníky“ navíc (první a poslední) zde oproti klasickému čtyřúhelníku vyjadřují rozdíl mezi standardní tržní ekonomikou, kde jde o samozřejmou realitu, a čs. ekonomikou, kde jde o cíl, jehož musí být teprve dosaženo. „Nástin“ předkládá řadu konkrétních návrhů jak změn **systémové** povahy, tak i aplikaci jim odpovídajícího **regulativního instrumentária hospodářské politiky**.

Pokud jde o první skupinu, jde o celou řadu kroků sledujících vytvoření **konkurenčního tržního prostředí**. Vedle již existujícího systému **jednotných odvodů (daní)**, v praxi zatím často narušovaného, to byl především soubor opatření směřujících k **rozbití monopolní oborové struktury podnikové sféry**. Jejím jádrem bylo zakotvení práva různých výrobních jednotek vystoupit z dosavadních centrálně nadekretovaných integračních seskupení a svobody vstupovat případně do jiných podle vlastní volby. Vedle v podstatě deetatizovaných a komercializovaných státních podniků s peněžně vymezeným základním jměním se měl rozvíjet sektor družstevního a drobného soukromého podnikání. Pro všechny podniky mělo být vytvářeno náročné „parametrické“ prostředí. K tomu mělo vést rozšíření volné tvorby cen a otevírání ekonomiky zahraniční konkurenci s použitím rozdílných nástrojů ve vztazích k zemím RVHP (koruna se měla stát „socialistickým dolarem“) a zemím s tržním hospodářstvím (reálný kurz koruny k dolaru, program odbourávání ochranářství, přeměna státních organizací zahraničního obchodu na komerční podniky při současné možnosti výrobních podniků samostatně vyvážet či dovážet atp.).

Z navrhovaných systémových změn zřejmě nejslabším místem ohrožujícím konzistentnost vznikajícího tržního mechanismu je absence **kapitálového trhu**. „Nástin“ sice hovořil o peněžním trhu. Ten však měl být přizpůsoben „specifickému charakteru socialistické ekonomiky“ (ideologická cenzura je právě zde nejzřetelnější). Peněžní trh chápe „Nástin“ pouze jako trh úvěrů organizovaný centrální bankou. Jeho prostřednictvím má docházet k alokaci i realokaci centrálních zdrojů, „volných prostředků“ podniků i úspor obyvatelstva. Přes blíže nedefinovanou zmínku o obligacích s trhem cenných papírů nejen nepočítá, ale výslovně jej zamítá.

Pokud jde o druhou skupinu – regulativní instrumentarium hospodářské politiky vlády – „Nástin“ ve většině svých doporučení se snaží respektovat „požadavek slučitelnosti nástroje realizace plánů s tržním mechanismem“. Proto v maximální míře usiluje, aby rozhodování centra bylo především determinováno **obecně a dlouhodobě platnými pravidly hry**, které umožní podnikům dlouhodobě kalkulovat svá rozhodování.

Čas a prostor poskytnutý Pražským jarem k zpracování oficiální vládní koncepce prohloubení a urychlení reformy však byl příliš krátký. Uplynuly sotva čtyři měsíce od prvního, zatím jenom diskusního Nástinu, když vstup vojsk Varšavské smlouvy 21. srpna 1968 přerušil slibně započatý proces. Až do nástupu „normalizačního“ vedení G. Husáka v dubnu 1969 ještě přežívaly naděje na jeho pokračování. Vládní instituce však již v tomto směru nevyvíjely žádnou iniciativu a někteří jejích pracovníci (zejména na SPK) již tajně připravovali návrat k centrálnímu plánování. Místopředsedu vlády odpovědného za ekonomickou reformu O. Šika zastihl příchod vojsk na dovolené v Jugoslávii. Pookupační režim mu neposkytl záruky bezpečnosti při jeho případném návratu a nakonec mu nezbylo než uchýlit se do exilu.

Přesto v průběhu ledna – května 1969 připravila skupina 12 pracovníků EÚ ČSAV, národohospodářského sekretariátu předsednictva vlády a Vysoké školy politické pod

vedením K. Kouby další „Náčrt základní koncepce ekonomické reformy“, který nabídl centrálním orgánům „jako příspěvek ke koncipování programu hospodářské politiky v Československu“. Tento mnohem sevřenější text v některých otázkách dále posunul možný projekt reformy směrem k její větší konzistentnosti. To platí především pro oblast peněžního a investičního trhu, kde se již předpokládá emise různých cenných papírů (státní, bankovní, podnikové a jiné obligace či akcie), jejichž předpokládaný pohyb se ovšem nenazývá kapitálovým trhem, ale „trhem dlouhodobých peněz“. Podobně pokud jde o vnější vztahy, jako cílové řešení se předpokládá zrušení devizové regulace a vytvoření devizového trhu postupným rozšiřováním zprvu omezeného volného trhu deviz. Na nich by podniky a banky prostřednictvím devizové burzy obchodovaly s přebytky svých devizových sald. Předpokládaná přestavba daňové soustavy již nepočítala s odvodem z hrubého důchodu a přibližovala se daňovým soustavám obvyklým ve vyspělých tržních ekonomikách.

Tento „Nástin“ však zůstal pouze na papíře. Principy v něm obsažené se ještě promítly do paragrafovaného znění návrhu zákona o podniku a podnikání, ten však již nebyl realizován.

Klíčovou institucí „řízení“ národního hospodářství se opět stávají SPK a rezortní ministerstva. Ty se vracejí k administrativě direktivním metodám přímé regulace podniků ročními „ukazatelovými“ plány. Tento staronový systém si opět usurpuje „domovské právo“ v ČSSR na dvě dlouhá desetiletí, se všemi jeho nepříznivými důsledky pro ekonomický rozvoj a životní úroveň obyvatelstva.

Někteří pamětníci dali šedesátým létům přívlastek zlatá. Neučinili tak proto, že by se jim takto zářivě jevil obraz událostí, které se v té době odehrávaly na politickém jevišti oné doby. Došlo tu nejednou i ke scénám ošklivým, ba přímo odpudivým. Přesto – čím blíže roku 1968, tím více narůstal v lidech pocit, že se v naší zemi začíná odehrávat něco mimořádného, nečekaně nadějného.

Největší myšlenkový kvas probíhal na půdě Ekonomického ústavu ČSAV. Právě odtud vycházely hlavní myšlenky připravované ekonomické reformy. Bohumil Komenda, který v té době byl rovněž šéfredaktorem Politické ekonomie, ji přeměnil z ideologického nástroje strany v seriózní, vědecky fundovaný časopis, ve kterém publikovali výsledky základního ekonomického výzkumu nejen ekonomové z „jeho“ ústavu, ale i o další reformě smýšlející ekonomové z vysokých škol či jiných vědeckých pracovišť. Čestmír Kožušník, Otakar Turek, Karel Kouba, který sem přišel z „vokovické Sorbonny“, Karel Suchan, Jan Pleva, Jiří Kosta a samozřejmě Josef Goldman se svým analytickým týmem. O každém z nich by se dal napsat samostatný portrétní medailon.

S Otou Šikem jsem se více než v ústavu setkával v různých komisích, které projednávaly materiály připravované reformy. Když v roce 1966 zorganizoval v Hrazanech nedaleko slapského jezera setkání významných ekonomů socialistických zemí, byl jsem jediným novinářem, kterého k tomu přizval. Hlavní hvězdou byl známý polský ekonom Włodzimierz Brus, populární u nás zejména díky překladu jeho pozoruhodné knihy *Modely socialistické ekonomiky*. Se všemi účastníky sympozia jsem uskutečnil anketu pro vědecko-populární časopis *Ekonomická revue*, na jejímž vydávání jsem se podílel.

Třebaže Ota Šik, podobně jako já, nepatřil k zastáncům jugoslávského samosprávného modelu, nedlouho po svém nástupu do vlády v létě 1968 vystoupil v Národním domě na Vinohradech s projevem, kde se vyslovil pro zřizování podnikových rad v podnicích. Pojímal je ovšem jinak, než tomu bylo v jugoslávském modelu. Ten tuto instituci chápal jako vrcholný podnikový management. O. Šikem navrhované podnikové rady neměly management nahrazovat. Měly jen na základě výběrového řízení ředitele jmenovat

a ponechat mu plnou samostatnost v rozhodování. Jinak měly fungovat obdobně jako správní rady akciových společností – schvalovat roční účetní uzávěrku a rozdělení zisku, případně, při zjištění špatného hospodaření, ředitele vyměnit. Dokončoval jsem v té době svou kandidátskou disertaci *Hospodářství a demokracie* a s podobným řešením de facto fungování vlastnických vztahů jsem rovněž počítal. Charakterizoval jsem je jako demokratický model, na rozdíl od samosprávného či tzv. manažerského, který předpokládal jmenování manažerů státem.

Tento Šikův „partyzánský“ krok (řešení nebylo ještě příslušnými orgány strany a státu schváleny) zapůsobil jako třaskavina. V podnicích začaly vyrůstat podnikové rady jako houby po dešti. Došlo tak vlastně k nabourání dosud posvátné a nedotknutelné vedoucí role strany. Současně to byl další krok k oddělení podnikové sféry od státu, jeho rozpočtu, jehož součástí podnikové hospodářství v centrálně plánované ekonomice bylo. Později jsem ve své stěžejní teoretické práci *Stát a ekonomika* charakterizoval tento proces jako **odstátnění**. Jeho součástí bylo i kapitálové osamostatnění podniků, jejichž plynulou restrukturalizaci měl umožnit kapitálový trh. Podniky se tak měly i bez jejich privatizace dostat do obdobné tržní situace, jako standardní podniky kapitalistické. Privatizace v té době by samozřejmě představovala herezi nejvyššího stupně a v roce 1968 na ni nikdo ani nepomyslel. Stále ještě šlo o socialismus, nyní ovšem „s lidskou tvář“.

Ekonomický ústav mě nepřitahoval jenom prostřednictvím osobností, s nimiž jsem se tam setkával. Mimořádně inspirativní byla jeho činnost publikační. Vydával několik řad ústavních publikací zachycujících nejen výzkumnou činnost jeho pracovníků, včetně zpráv ze zahraničních cest a stáží (byla mezi nimi též obsáhlá informace V. Klause o koncepci samosprávné ekonomiky Čechoameričana J. Vaneka z Cornellovy univerzity, kde autor pobýval na vědecké stáži). Problematika podnikové samosprávy patřila vůbec k nejdiskutovanějším tématům v časopisech *Politické ekonomii* a *Plánovaném hospodářství*. Ústav k tomu uveřejnil překlady snad všech relevantních zahraničních autorů (B. Ward, E. D. Domar, B. Horvat, D. Dubrovič, G. Gorupič atd.).

Nebylo divu. Aniž to kdo přímo vyslovil, řešila se tu otázka fungování vlastnických vztahů v deetatizované, ale ne privatizované, ekonomice (ani nejradiálnější reformátoři nepředpokládali, že by soukromé podnikání překročilo hranice drobné výroby či podniků služeb). Překládaly se monografie věnované fungování trhů (např. J. R. Hicks). Nejzávažnější však byl překlad světoznámé učebnice Samuelsona, společné dílo Ludka Urbana a Rity Budínové (později Klímové). Učebnice však více než jedno dvacetiletí zůstala pouze v podobě ústavní publikace. Předpokládané knižní vydání zhatil 21. srpen 1968.

Světové ekonomické myšlení nedoháněl jenom sám Ekonomický ústav. Stejně se činili v Ústavu sociálně politických věd na Karlově univerzitě. Na základě promyšleného projektu ve sbornících seznamovali s takovými světovými autory, jako byli L. Walras, A. Marshall, E. H. Chamberlain, J. Robinsonová, J. Galbraith a další. Zasvěcené informace o nich podávali R. Budínová, J. Mervart, D. Fišer, A. Červenková a D. Marhoulová. Podobně působili J. Janiš a J. Sládek na katedře ekonomie Českého vysokého učení technického.

S posledně jmenovaným mě spojil zvlášť těsný vztah. Přizval mě k vydávání *Ekonomické revue*, populárně-vědeckého časopisu, který si v krátké době získal značný počet čtenářů. V roce 1967 jsem do ní napsal sérii esejí, které byly jakousi bilancí mého poválečného myšlenkového vývoje a dotýkaly se nejožehavějších otázek té doby. Pro ilustraci uvádím několik citátů ze záložky jejich souborného vydání z roku 1968 nakladatelstvím Svoboda pod titulem *Ideály, iluze a skutečnost*: „V naší společnosti již dlouho narůstala krize myšlení, která je ovšem jen odrazem krize této společnosti samé. Poslední léta byla stále více obdobím deziluze a skepse... Právě tento proces je základním tématem tohoto svazku... Autor, ekonom a novinář, nezůstává jen u ekonomických

aspektů problematiky dnešního socialismu, i když tvoří významnou součást esejí (to platí především o kritice iluzí o socialistickém vlastnictví, úloze peněz, plánování atp.). Úvahy překračují hranice ekonomie, když se snaží odpovědět na podmínky reálného osvobození člověka, rozebírají logiku moci, zamýšlejí se nad kvalitami revolucionářů včerejška a dneška a nad celkovou tváří socialismu... Znějí aktuálně, třebaže většina esejí byla napsána dávno před tímto datem (miněn leden 1968) a autor na jejich textu nic neměnil.“

Na ostří nože zde bylo už tehdy zformulováno základní závěrečné vyznění esejů: „Stupeň reálného osvobození člověka se dnes stává hlavní mírou schopností socialismu jako společenské formy. Buď ji vyřeší lépe než jiné společnosti, a pak mu patří budoucnost. Anebo ztroskotá a sám sebe tak odsoudí do historie jako jednu z pozoruhodných sice, ale přece jen pouhých episod v životě člověčenstva“.

Dne 21. srpna 1968 zlatá léta šedesátá skončila. Historická příležitost experimentálně ověřit otázku, položenou v závěru mých esejí, byla promarněna. Bez vnějšího zásahu nebyl československý pokus o její pozitivní zodpovězení tak zcela beznadějný. Nelze jej totiž posuzovat jenom podle startovní podoby reformy z počátku roku 1965, jak to dnes někdy činí ideologicky zaujatí kritici. Myslím, že ve svých historických pracích (*Stručné dějiny ekonomických reforem* a *Dokumenty k hospodářské politice v Československu z let 1963–1969*) jsem uvedl přesvědčivé důkazy o jednoznačném směřování reformního procesu k funkční tržní ekonomice a k demokratizaci společenského systému.

Historie ovšem nezná „kdyby“. Na rozdíl od Marxova očekávání, že socialismus naváže na vyspělý kapitalismus, došlo k tomu v ekonomicky zaostalém a politicky dekadentním Rusku. Zdá se, že právě tam byl položen genetický základ jeho nevyhnutelného konce. Už tehdy v sobě historický vývoj obsahoval potenciální zápornou odpověď na položenou otázku. Československý 21. srpen 1968 ji signalizoval a rok 1989 definitivně ztvdil.

Literatura

- [1] BOUŠKA J.; NACHTIGAL V. (1974): *Mezioborové bilancování v Československu*. EÚ ČSAV, IP č. 40, Praha, 1974.
- [2] BRUS W. (1964): *Modely socialistického hospodářství*. Praha : NPL, 1964.
- [3] EUCKEN W. (1948): *On the Theory of the Centrally Administered Economy. An Analysis of the German Experiment*, *Economica*. New Series XV, Numbers 57–60, 1948.
- [4] EUCKEN W. (1952): *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*. Tuebingen, 1952.
- [5] Hlavní směry zdokonalování plánovitého řízení národního hospodářství, podkladový materiál k jednání ÚV KSČ. SKŘO, Praha, leden 1965.
- [6] HORÁLEK, M.; SOKOL, M.; KOŽUŠNÍK Č.; TUREK O. (1968): Nástin koncepce dalšího rozvíjení ekonomické soustavy řízení. *Hospodářské noviny* č. 14, zvláštní příloha, Praha, 1968
- [7] KEYNES, J. M. (1936): *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London, Mc Milan and Co., 1936.
- [8] KLAUS. V. (1969): *Tržní hospodářství s dělnickou samosprávou* (průřez tvorbou J. Vanka), EÚ ČSAV, VI č. 12, Praha, 1969.
- [9] KODET, Z. (1969): *Hmotná zainteresovanost v průmyslu*. Praha : SNTL, 1969.
- [10] KOUBA a kol. (1969): *Náčrt základní koncepce ekonomické reformy*. Praha : EÚ ČSAV, 1969.

- [11] MLČOCH, L. (1970): *Teorie firmy*. Praha : EÚ ČSAV, 1970.
- [12] PEKAŘ, J. (1921): *Bílá Hora*. Praha : Vesmír, 1921.
- [13] *Problémy nové soustavy plánování a financování čs. průmyslu*. Praha : SNTL, 1957.
- [14] PTÁČEK, J. (1969): Hodnocení důchodové pozice sektoru podniků za rok 1968. *Finance a úvěr* č. 8, 1969.
- [15] ROZSYPAL, K. (1964): Co je a co není reálné. *Hospodářské noviny* č. 9–10, 1964.
- [16] ROZSYPAL K. a kol.: *Úvod do teorie a praxe národohospodářského plánování*. Praha : SNTL, 1978.
- [17] SOŠKA, K. (1966): Dvě koncepce rozvoje československé ekonomiky. *Hospodářské noviny* č. 16, Praha, 1966.
- [18] ŠIK, O. (1962): *Ekonomika, zájmy, politika*. Praha : NPL, 1962.
- [19] ŠIK, O. (1963): Diskusní příspěvek na zasedání ÚV KSČ. *Rudé právo* 12. 12. 1963.
- [20] ŠIK, O. (1990): *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*. Praha : Mladá fronta, 1990.
- [21] ŠULC, Z. (1969): *Hospodářství a demokracie, kandidátská disertační práce*. 1969.
- [22] ŠULC, Z. (2004): *Stát a ekonomika, samizdat 1985*. Praha : tiskem Karolinum, 2004.
- [23] ŠULC, Z.: *Dokumenty k hospodářské politice v Československu 1963–1969*.
- [24] ŠULC, Z. (1998): *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*. Brno : Doplněk, 1998.
- [25] TINBERGEN, J. (1964): *Central Planning*, New Haven and London : Yale University Press, 1964.
- [26] TINBERGEN, J. (1964): *Economic Policy. Principles and Design*. Amsterdam : North Holland Publishing Corp., 1964.
- [27] TUREK, O. (1967): *O plánu, trhu a hospodářské politice*. Praha : Svoboda, 1967.
- [28] URBAN, B. (1968): *Zrod a konec velké diskuze*. Praha : Universita Karlova, 1968.
- [29] WARD, B. (1966): *Podnik v Illirii*. Praha : EÚ ČSAV, 1966.
- [30] *Zásady urychlení realizace nové soustavy řízení*. Praha : SKŘO, 1966.

Jak se rodila, kam směřovala a proč byla potlačena tzv. Šikova reforma (Vzpomínky novináře a ekonoma)

Zdislav Šulc

Abstrakt

Studie je věnována druhému pokusu o reformu sovětského modelu mechanismu fungování zestátněné, centrálně plánované ekonomiky. Tento systém působil v Československu od roku 1953. Na rozdíl od nezdařeného prvního pokusu z konce padesátých let, spojovaného zpravidla se jménem prvního náměstka Státní plánovací komise ing. K. Rozsypala, bývá tato reforma spojována se jménem O. Šika, ředitele Ekonomického ústavu ČSAV. Analyzují se zde zejména mocensko-politické, ale i gnozeologické limity při jejím

startu a jejich vývoj vrcholící v období tzv. Pražského jara 1968. Studie seznamuje s projekty dalšího předpokládaného postupu při přechodu od centrálně plánované ekonomiky k peněžně-tržní. Jejich realizaci zastavila invaze vojsk Varšavské smlouvy.

Třebaže gnozeologická východiska již v té době vytvářela solidní předpoklady pro fungování deetatizované ekonomiky na bázi peněžně-tržního mechanismu, zvrat v mocensko-politických poměrech pokračování ekonomické reformy neumožnil.

Klíčová slova: „Šikova“ reforma; centrální plánování; plánové ukazatele; trh a jeho parametrické prostředí; cenová soustava; přechod od plánových cen k cenám efektivní poptávky a nabídky; podnikové rady jako způsob přeměny vlastnických vztahů (odstátnění).

How Have Come into Existence, What Direction Have Taken and Why Has Been Suppressed the So Called Šik's Reform (Memoirs of Journalist and Economist)

Abstract

The article deals with second attempt at reform of the Soviet model mechanism and function of nationalized central planned economy. This system has been introduced in Czechoslovakia since 1953. In contrary to the failure at the end of the 1950s, linking generally to K. Rozsypal, first deputy of the State planning committee, this reform is connected to O. Šik, director of the Economic department of ČSAV. This study analyses particularly power-political and gnoseological limits at the beginning of the reform and the development of Šik's suggestions during the period of the so called Prague spring in 1968. This essay introduces the projects of the subsequent supposed action from central planned to the financial-market economy. The invasion of Warsaw pact armies has ended implementation of these plans.

Although gnoseological consequences has created as early as in this period creditable assumptions for functioning of both the economy without intervention of the state and on the basis of financial-market mechanism, the turning point in power-political relations has prevented the continuation of the economic reform.

Key words: Šik's reform; central planning; planning indexes; market and its parametric background; price system; transition from planed prices to the prices of the effective demands and supplies; employees' councils as the ways of the transformation of property ownership (disestablishment)